

УКРАЇНА

Назва. Український одяг у давнину. Історія до 1772 р.: Галичина. Військо: історія

Назва

Як у інших народів, назва нашого народу та земель, ним заселених, змінювалася; вона в різних часах була різною. 1) *Словіни*, означення для місцевого населення, пр. у “Руській Правді”, де цій назві протиставлювано назву “русин” (дружинник). Частіше були назви окремих племен: поляни, деревляни, сіверяни й ін. 2) “Русь” спершу назва (чужого походження) землі полян б. Києва супроти земель: деревлян, в’ятичів, Новгороду, Суздалью й ін., пізніше, із поширенням і укріпленням Київ[ської] держави, назва для всіх українських земель і майже цілої східної Європи, як географічний термін і ім’я народу. Слово “русин” довгі часи знане тільки в однині; замість множини, збірне ім’я: “Русь”, у “Слові о полку Ігоревім” – “русичі”. Коло XVI в. виринає “русняк”, “руснак”, у козацьких літописах утворено (на зразок: сербин – серби) термін у множині “руси” (“Історія русов”). Галичина мала в XIV в. назву “королівство Руси”, пізніше до XVIII в. “Руське воевідство”, і тут, у Холмщині, також на Буковині назв “Русь”, “русини”, “руський” уживано до початків XX в.; сьогодні ще її вживають на Закарпатті. 3) Назва “Мала Русь” – з XIV в. для Галицько-володимирської держави й Галицької митрополії (вперше у грамоті Юрія-Болеслава 1335 р.: “dux totius Russiae Minoris”), власне: “менша Русь” у протилежність до земель Київської митрополії, “більшої Руси”. Після занепаду самостійності Галичини ця назва в XV в. затратилася, віджила знов у XVII в., в титулі київ[ських] митрополитів (пр., Петра Могили), які замість “усеї Руси” у зносинах із московськими патріярхами почали титулувати себе митрополитами “всеї Малої Росії”. Цю назву прийняли й київські церковні письменники для земель, приналежних до Київської митрополії, себто України й Білоруси. Під їх впливом, після Переяславської угоди 1654 р., московський цар додав до свого титулу й “Малу Росію”. З того часу московський уряд уживав назви “Малоросія” для козацької держави. Рідше вживали її в козацькому урядуванні, пр., на печатках, буває вона і в козацьких літописців, але все тільки як державна назва. Назви “малорос”, “малоруський” на означення національності й мови прийнялися в російській об’єднательній літературі XIX в. 4) Назва “Україна” в літописах XII–XIII в. означає “пограничну землю”; пр. 1189 р. Ростислав Берладничич ішов походом “ко украинѣ галичской” (на подністриянське Пониззя); 1215 р. поляки зайняли “Берестя, Угровеськ, Верещин, Столпе, Комов і всю Україну” (забужанську); 1187 р. покінчив життя князь Володимир Глібович, що вславився пограничною боротьбою з половцями: “за ним Україна дуже жалувала [постона]”. Мешканці пограниччя звалися “україняни”. З кінцем XV і весь XVI в. ця назва означає також пограниччя: згадується “україна” руська, київська,

волинська, подільська, брацлавська; уживається деколи у множині “по українях”, прикметник – “українний”, назва людей – “українники”. Щойно з кінцем XVI і поч[атком] XVII в., з розвитком козащини, “Україна” стає географічною назвою для серед. Придніпрянщини (південних частин Київщини й Брацлавщини); “українці” – назва для мешканців України. Під час воєн Хмельницького разом із козацькими завоюваннями назва “Україна” поширювалася на західні землі; 1657 р. Виговський домагався від шведів “права цілої старовинної України, або Русі, де бувала грецька віра і де є ще мова, аж до Висли”. В Західній Європі назву “Україна” спопуляризував найбільше Боплан книгою “Description d’Ukraine” (1649) й великими мапами “Delineatio specialis et accurata Ucrainae cum suis palatinatibus” (1650) і ін.; тут до України зараховано й західні землі: Люблинщину, Белзщину, Волинь, Покуття. Але головно назви “Україна” вживали для земель козацької держави по обох боках Дніпра (Гетьманщина); Запорозжя до України не зачисляли. На означення мови й національності вживали в XVII–XVIII вв. далі терміну “руський”, деколи “козако-руський”, “малоросійський” (Величко), “український”, пр., 1670 р. П. Дорошенко пише до польського сойму про “всі духовні і світські руського православного українського народу стани”. Зі зростом національної свідомості в XIX в. найбільше під впливом творчості Шевченка прийнялися назви: “Україна”, “українці”, “український” як термін етнографічний і національний. У Галичині й на Буковині до початку XX в. вживали ще зложеної назви “Україна-Русь”, “українсько-руський”, видуманої П. Свенціцьким (“Siolo”) у 60-х роках XIX в.; тепер ця назва зникла, її заступили тільки “Україна”, “українці”, “український”.

Про інші назви (переходові), які, здебільша, чужого походження (“черкаси”, sing. “черкашенин” у XVII в.), часто з відтінком глуμου (“хахол” XVIII–XIX в., “Хакландія”), а то й свої (руснак”) – ми тут не говоримо.

Є спроби на поодинокі назви українського народу й території ним заселеної давати різні лінгвістичні пояснення, деякі сильно гіпотетичні (пор. “Русь” від біблійного Рош, фінського Ruotsi, а то й від Roxolani-ї, від р. Рось і т. д.; “Україна” – від “краяти” й т. д.).

Література: Jabłonowski A. Ukraina, Źródła dziejowe, tom XXII, Warszawa, 1897; Грушевський М. Історія України-Руси I–VIII; Велика, Мала і Біла Русь (“Україна”, Київ, 1917); Барвінський Б. Історичний розвій імені українсько-руського народу, Львів, 1909; Охримович В. Про виголос і наголос слова “Україна” // Записки НТШ, том 133, Львів, 1922; Dorošenko D. Die Namen “Ruś”, “Russland” und “Ukraine” in ihrer historischen und gegenwärtigen Bedeutung. Berlin, 1931.

Український одяг у давнину

В княжі часи є згадка про такі роди одягу (порти): сорочка (сорочиця), штани (ногавиці, гаща), свита, кожух (кізлини, овчини), плащ (корзно, м’ятель, луда), шапка (клобук), онучі (онуца), панчохи (копитця), чоботи (черевіє, прабошні, сапоги).

Про крій і вигляд одягу простих людей не маємо ніяких ближчих подробиць, а останки, переховані в могилах, дуже незначні.

Князі носили рід каптана, підперезаного поясом, і плащ без рукавів, мабуть, на гр. лад. Каптан був довгий, нижче колін, із вузькими рукавами з широкою обшивкою внизу і на кінцях рукавів. Пояс – м’який, золотистий, кінці звисали спереду. Плащ – довгий, без рукавів, зіпнутий клямрою на правому плечі так, що

права рука вільно рухалася; краями плаща бігла широка обшивка. Матерія була різних барв: червона, синя, зелена, в узорі: квіти, розети, птиці. Святковий одяг був пурпуровий. Чоботи бували зелені, червоні й ін. Король Данило мав кожух “із оловіра грецького, мереживом золотим плоским обшитий”, чоботи – з зеленого сап’яну, шиті золотом. Шапки були з верхом круглим або гострим, обшиті кожушком.

Княгині мали каптани, підперезані поясом, з дуже широкими рукавами, зрізаними скісно. На каптан накидали хустку чи шаль, що спадав із плечей на груди, або носили плащ без рукавів, подібний до чоловічого. Голову зав’язували наміткою, на неї вбирали шапку без футряного обшиву, або високо підчісували волосся й поверх накладали щось наче діядему.

В пізніших віках на західних землях поширилися одяги німецькі, італійські й ін. На сході відчувалися впливи турецькі та східні.

В XVI–XVIII вв. одяг людей вищих станів (шляхти й міщанства) складався зі спіднього жупана і зверхнього вбрання різних назв. *Жупан* – був довгий, сукняний або шовковий каптан, різних барв, із вузькими рукавами, ззаду зі зморшками, спереду на грудях застібнутий густо на гудзики, оперезаний поясом. Верхнім одягом був плащ із широкими рукавами, з гудзиками й петлями, без пояса, т.зв. ферезія. Пізніше загальноно носили *кунтуш*, каптан із прорізними рукавами, т.зв. вильютами. Часто бували плащі без рукавів, різної форми: *кобеняк* із відлогою (каптуром), *делія* – застібнута клямрою на правому плечі, з великим футряним коміром, із дещо втягим станом; *кирея*, подібна до делії, з вільним станом. Жінки носили спершу довгий одноцілий каптан, пізніше керсет і спідницю; верхнім одягом був плащ із рукавами, або без рукавів, футро й ін. На головах носили завої й шапки різних родів.

Козацький одяг був узагалі такий самий, як у інших кляс, але в подробицях інакше шитий. Найчастіше носили жупан і кунтуш. Козацький *жупан* (або каптан) був довгий до колін, із двома зморшками ззаду, застібнутий на гудзики, підперезаний поясом. Пояси бували вовняні або шовкові, нероз дуже довгі (на кілька метрів). *Кунтуш* (звася ще черкескою) сягав до кісток, був просторий, із фалдами, шнурками й різними прикрасами; рукави його були дуже широкі з розпорами – туди вкладали руки. Старшина, а то й гетьмани, на жупан або панцир накидали *кирею*, тобто плащ без рукавів, застібнутий на оздобну клямру, з кількома гудзами й петлями на грудях, з широким футряним коміром на плечах; часом бував і такий самий плащ, але легший, без коміра. Незаможні козаки й селяни носили каптани, свити, опанчі, кобеняки, кожухи, кожанки й ін. Козацькі штани в XVIII в. були широченні, з довгою матнею, холоші носили поверх чобіт. Козацькі шапки мали дно суконне, околицю смушеву. В різних часах вони мали різні форми.

(“Військ, одяг” гл. “Україна: Укр. військо”)

Жінки заможних козаків одягалися в спідниці й керсети, а наверх убирали кунтуші або футра. Прості козачки й селянки носили плахти та запаски, поверх – свити. Жінки заміжні вбирали на голову очіпок і зав’язували намітку, а то й носили шапки; *кибалка* – високий завій із довгими кінцями, спущеними на плечі; *кораблик* – шапка з парчі й оксамиту на подобу корабля. Дівчата заплітали волосся в дрібушки і прибирали його квітками та стрічками.

З початку XVIII в. козацька старшина, шляхта й заможне міщанство почали носити зах[ідні] одяги, нім[ецькі] та фр[анцузькі]. Давній одяг зберігся в різних формах серед селянства й дрібного міщанства, з різними назвами: жупан, каптан, черкеска, капота, чамара, чекман, куртка, сіряк, свита, гуня, семряга, сукмана, полотнянка, опанча й ін.

Історія до 1772 р.: Галичина

Княжі часи (до 1387). В IX в. на території Галичини жили слов[’янські] племена, дуліби або бужани над Бугом, хорвати над Сяном та Дністром. За київ[ського] кн[язя] Олега вони мали бути під владою Києва. Зах[ідні] окраїни з городами Перемишль і Червен дісталися пізніше під владу Польщі або Чехії; 981 Володимир В[еликий] прилучив їх до Київ[ської] держави; 1017 поляки знов опанували червенські городи, 1030–31 їх відібрав Ярослав Мудрий; 1067 Перемишль іще раз був при Польщі. При поділі Київ[ської] держави Галичину дістав онук Ярослава Ростислав Володимирович († 1065); опісля 1084 або 1087 осіли тут його сини: в Перемишлі Рюрик († 1094), у Звенигороді Володар, у Теревовлі Василько (обидва † 1124). Після Любецького з’їзду 1098 Василька осліплено, і з цієї причини дійшло до війни з київ[ським] кн[язем] Святополком. *Ростиславичі* перемогли Святополка на Рожному полі й союзних із ним угрів над Вігором 1099, вели пограничні війни з поляками і з половцями, силкувалися заселити пусті місця степовиками. Син Володаря Володимирко (1124–53) переніс столицю до Галича (1141), позбавив волости братанича Івана Ростиславича, званого Берладником, здушив бунт Галича (1145), вів війну з київ[ськими] князями й уграми, ввійшов у союз із Візантією. Його син *Ярослав Осмомисл* (1153–87), покінчив успішно війну з Києвом, зайняв землі над доли[шнім] Дунаєм (Берлад, Галац) і скріпив союз із Візантією. Галичина дійшла до вел[икого] добробуту. Сина Ярослава Володимира, 1187–99, бояри прогнали, й Галичину зайняли угри; на ньому покінчився рід Ростиславичів.

Р[оку] 1199 *Роман Мстиславич* (1199–1205) злучив Г[аличину] з Волинню в Гал[ицько]-Володимирську державу, вів боротьбу з половцями й Литвою, поширив свою владу на Київ (зався “самодержець усеї Руси”), опозицію гал[ицьких] бояр знищив гострими засобами; поляг у війні з поляками. В часі малолітності його сина *Данила* (1205–64) в Галичині правили бояри, що бажали утримати владу у своїх руках; князів Ігоревичів, що не хотіли їм піддатися, повішено (1211), а один із бояр Володислав Кормильчич проголосився князем (1213). Угорщина й Польща порозумілися в Спішу (1214) щодо поділу Галичини: тут правили угор[ські] королевичі Коломан (1214–21) і Андрій (1227–33). На короткий час добув для себе призначення кн[язь] Мстислав Мстиславович (1221–27). Данило по довголітніх змаганнях 1238 р. зайняв Галич і в бою під Ярославом (1245) остаточно усунув своїх суперників. Але 1241 на Галичину вперше напали татари. Данило (1245) мусів увійти у зносини з їх ханом Батисем. Але вів завзяту боротьбу з болохівськими князями, що признали над собою зверхність татар, і укріплював Галичину новими городами (Львів); 1253 р. увійшов у зносини з Римом і дістав від Інокентія IV королівську корону; 1259 р. татари наказали зруйнувати новозасновані укріплення. Синів своїх пробував Данило провести на трон в Австрії й на Литві. *Лев*, син Данила (1264–1301), підтримував ближчі зносини з татарами, але 1286 р. татари знищили Галичину; він зайняв Закарпаття з Мукачевом, виступав як претендент

до Краківського князівства й опанував Люблин. *Юрій I* (1301–8), син Льва, вживав титулу короля, ввійшов у союз із нім[ецьким] орденом, 1303 р. заснував гал[ицьку] митрополію. *Лев і Андрій* (1308–23), сини Юрія, вели боротьбу з татарами й, мабуть, у ній обидва полягли; називали їх “щитом християнства”. *Юрій II Болеслав* (1323–40), син сестри цих князів і мазовецького князя Тройдена, був у тісному союзі з нім[ецьким] орденом і Литвою проти Польщі, але підтримував чужинців, і бояри отруїли його 1340. На ньому покінчився рід Романовичів.

Опісля почалася боротьба за Галичину між Польщею, Угорщиною, Литвою й татарами. Гал[ицькі] бояри під проводом воєводи *Дмитра Детька* здобули собі спершу самоуправу (1340–49), опісля ж Галичину й частини Волині й Поділля зайняв поль[ський] король Казимир. Після його смерті 1370 Галичина перейшла до угор[ського] короля Людовика, який віддав її в управу опольському кн[язеві] Володиславові (1372–78), що титулувався дідичним володарем Галичини й бив окрему монету з львом на гербі. Пізніше Галичину передано під управу угор[ських] урядовців, а 1387 р. поль[ська] королева Ядвіґа прилучила Галичину до Польщі.

Гал[ицькі] володарі титулувалися королями Русі або Малої Русі. Гол[овні] двірські уряди були: дворський, печатник, стольник, сидельничий, у більших городах були тисяцькі; старшини в війську звалися воєводами, нижчі уряди в державі займали сотські й тивуни.

Границі Гал[ицького] князівства були: від Угорщини – Карпати; від Польщі – серед[ній] Вислок і гор[ішня] Яселка, від Белзького князівства – лінія від устя Танви до устя Полтви, від Волині – від гор[ішнього] Буга до гор[ішнього] Богу. Гол[овні] города були: Перемишль, Сянік, Ярослав, Перевореськ, Любачів, Звенигород, Городок, Львів (заснований Данилом), Галич, Теробовля, Коломия; у Белзькому князівстві – Белз, Червен, Бузьк. Залишилися численні городища, сліди давніх укріплених городів (найбільше Пліснисько); з сіль[ських] осель більш, ніж половина походить із княжих часів.

Галичина мала вел[ике] значіння в торгівлі як посередниця на шляху від Балтійського до Чорного моря та між Києвом й Зах[ідною] Європою; з Галичини йшов вивіз соли, воску, шкіри, пізніше збіжжя. В Галичині сильно розвинулося боярство, що раз-у-раз намагалось обмежити княжу владу. Міста були досить великі, в деяких були колонії на нім[ецькому] праві (Галич, Сянік, Львів). Гал[ицька] архітектура розвивалася під зах[ідним] впливом (романський стиль): найбагатші знаходи походять із Галича та Звенигорода. З літ[ературних] пам’яток найвизначніший Гал[ицько]-волинський літопис із XIII в.; найдавніші рукописи: Гал[ицьке] євангеліє 1144, Кристинопільський (Городиський) апостол, Гал[ицька] євангелія з XIII в.; з пам’яток держ[авного] життя збереглися грамоти Льва II, Андрія й Юрія II з печатками (герб – лев).

Під Польщею (1387–1772). Під поль[ською] владою Галичина спершу звалася “Королівство Русь”, у XV в. дістала титул “Руського воєвідства”; 1434 р. скасовано останки давнього “руського права” й заведено поль[ський] устрій та лат[инську] урядову мову. Белзьке князівство існувало під родиною мазовецьких князів до 1462 р., коли його перемінено на воєвідство. “Руське воєвідство” складалося з 5 земель: Львівської з Жидачівським повітом, Перемиської (повіт Перемиський і Переворський), Сяніцької, Галицької (повіт Гал[ицький], Теробовельський і

Коломийський) і Холмської. Белзьке воєвідство мало повіті Белзький, Грабовецький, Городельський, Любачівський і Бузький. До Под[ільського] воєвідства належав Червогородський повіт. У більших містах були суди земські й городські й відбувалися сеймики господарські й депутатські. Посольські сеймики були в Судовій Вишні, в Галичі й Белзі; з теп[ерішньої] території Галичини вибирали 17 послів до сейму; до сенату належали: 1 лат[инський] архiep[ископ], 1 ep[ископ], 2 воєвод і 7 каштелянів. Населення Галичини б[лизько] 1600 р. було коло 500.000, з кінцем XVIII в., б[іля] 1.500.000. На вивіз ішла сіль, збіжжя, будівельне дерево, шкіри, худоба. До кін[ця] XV в. торгівлю ведено гол[овно] з іт[алійськими] колоніями в Криму, пізніше зі Шлезьком та Німеччиною. Місцеві боярські роди змішалися з прихожою шляхтою й почасти зденаціоналізувалися. Опозиція проти нових відносин проявлялася слабо, пр[иміром] у виступах Мухи (1490) й Барула (1491) та в війнах 1509 й 1530 рр., коли галицька шляхта перейшла на сторону Молдавії.

Оживлення нац[іонального] життя почалося у зв'язку з церк[овними] відносинами. За Казимира 1371 р. обновлено гал[ицьку] митрополію, але вона скоро занепадала. За Ягайла утворено лат[инські] єпископства в Галичі й Перемишлі, деякі церкви перемінено на костели (катедра в Перемишлі, церква св. Пантелеймона в Галичі), по містах обмежувано православних. З поч[атком] XVI в. у Львові й ін[ших] містах братства почали боротьбу за рівноправність; 1540 засновано правосл[авне] єпископство у Львові; 1574 р. появився перший друк – “Апостол” Федоровича; 1582 протестовано проти накиненого григоріанського календаря; Львів[ська] Ставропігія, зреформована 1586 р., веде середню школу і друкарню та входить у зв'язки з ін[шими] братствами; від 1590 р. ведеться боротьба проти унії й розвивається полемічне письменство (Вишеньський, “Пересторога”); після варшавського компромісу 1632 р. відносини між православними й уніятами дещо заспокоїлися.

На терен Галичини перенеслися коз[ацькі] війни: 1648 р. Хмельницький облягав Львів, і в цілій Галичині розгорілося повстання проти шляхти; 1649 р. був іст[оричний] бій і договір під Зборовом; 1655 р. друга облога Львова й бій під Озірною; 1657 р. наїхав на Галичину Юрій Ракоцій. Часто на Галичину нападали татари, 1672 р. турки облягали Львів і в Бучацькому мирі добули Поділля; 1676 р. був бій під Журавном.

1700 гал[ицькі] владики прийняли унію з Римом; до більшого значення дійшли Василіяни, що поширювали церк[овну] літературу (почаївський “Богогласник”) і утримували численні школи. Під час Півн[ічної] війни 1705 р. зайняв був Львів швед[ський] король Карл XII; до Галичини ввійшов і цар Петро з моск[овським] військом і гетьман Мазепа з козаками. Після 1768 р. шукали в Галичині захисту барські конфедерати; 1772 р. при першому поділі Польщі Галичина перейшла до Австрії з титулом королівства Галичини й Володимирії.

Військо: Історія

Слов'янські і княжі часи. Основою військ[ової] організації в давніх слов'ян був *рід*, роди ставали разом до оборони; були й ширші племінні організації, пр., у полян, деревлян і ін. Військо звалось *вої* (однина – воїн), старшини – воєводи, в важніших справах рішало віче, тобто рада племені. До бою йшли *юрбою*, а не

впорядкованими рядами. Зброя була: копіє, сулиця (спис), сокира, праща (кидати каміння), лук зі стрілами, щит; зброї на тілі не було. Гол[овною] обороною слов[’янських] осель були *городі*, забезпечені місця, звич[айно] в формі кола, на недоступних горбах, або на островах серед болот і багнів; довкола були вали й рови з водою; на валах – були дерев’яні стіни або заборолла.

Вищу воєнну організацію поширили на Україні варяги. На чолі варязького війська стояв князь (сканд[інавське] конунг) із необмеженою владою; до його прибічної гвардії (дружина) належав рід князя і близькі товариші; рядовики звалися гриди або отроки. Військ[овою] одиницею була залага човна, яких 50 людей; у дружині налічували 400–1000 вояків. Варяги мали на тілі броню (панцир), на голові – шолом, для охорони тіла – довгий щит, до наступу – довге копіє й обосічний меч, деколи топір.

Під впливом варягів постала в нас і *фльота*, хоч початки плавби слов’яни знали й раніше. Воєнний корабель княжих часів був невеликий, містив яких 40 людей, був вироблений із одного кадовба дерева (“однодеревні” – моноксилі), мав керму, щогли й вітрила, але гол[овно] порушували його гребці веслами. За укр[аїнським] літописом і араб[ськими] джерелами, перші морські походи на Крим (похід кн[язя] Бравлина), Малу Азію, Візантію, на Каспій сягають Х в. Число кораблів джерела згадують від 16 (909–910 рр.), 200 (907 р.), до 500 (913 р.), а то й подають не ймовірне число 10 000 кораблів (941 р.). Кораблі на Каспій ішли або Волгою з її верхів’я, або від Озівського моря Доном, а від Дону перетягали їх сушею “волоком” до дол[ішньої] Волги. Були ще походи морем до Дунаю (Святослав, 968 р.) на човнах на волзьких болгар (Володимир В[еликий], 985 р.) та на мазовшан, мабуть, р. Прип’яттю (за Ярослава Мудрого); останній похід – із 1043 р. (Володимира Ярославича на Візантію).

Українське військо XI–XIV вв. складається з двох формацій: *дружини*, утвореної на зразок варягів, і давніх слов[’янських] *воїв*. Дружину, що поділялася на старшу та молодшу, творили бояри, кляса вел[иких] земельних власників. Старші, луччі або великі бояри, творили раду князя, діставали вищі уряди тисяцьких, воєвод і ін., не тільки самі ходили на війну, але мусіли приводити з собою якесь число вояків. Молодші, отроки або датські – це була молодь із боярських родів та менше заможні бояри й княжі слуги. *Воями* називали заг[альні] ополчення, куди належала міська людність та селяни-хлібороби. Спершу укр[аїнське] військо було головно піше; кіннота почала творитися, зустрінувшись зі степовими ордами за Володимира Вел[икого] й Ярослава Мудрого. Їзди звалися *конники* або *снужники*. Кіннота була тяжко збройна й легка. До тяжкої належала дружина; її озброєння складалося з шолому, броні (панциря), щиту, копія й меча, тобто повного “оружжя”; звідсіля її назва *оружники*. В легкій кінноті були спершу степовики на княжій службі (печеніги, торки, половці різних племен, як берендеї, чорні клобуки і ін.), пізніш військо кінне, утворене на їх зразок із укр[аїнського] населення; їх зброя – криві шаблі та луки, відсіля і їх назва *стрільці*. Згодом кіннота поширилася, так що військо, здебільша, було кінне, при піхоті залишалися тільки люди незможні, міщани або селяни. Краще зорганізована піхота буда в гал[ицькій] державі за Данила.

Найвищу владу над військом мав *князь*; за князя проводили військом старші бояри або княжі урядовці, яких тоді звали *воєводами*. В часі миру над більшими

округами, т. зв. тисячами, військ[ові] функції мали тисяцькі, у городах посадники, їх помічники були городники; нижчі старшини були: сотські, десятські та сільські старости.

Військо в поході ділилося на полки й заступи, кожний мав свій стяг (прапор). Попереду йшла сторожа; провідники в незнаній околиці звалися *вожі*. Перед боєм військо уставляли на три частини: чоло та два крила; на чолі ставили звич[айно] сильніше військо, тяжко озброєне, на крилах легкі частини. Гасло до бою давали труби, часом бубни; рівночасно підіймали вгору стяг. Бій починала легка кіннота, що вибігала в передпілля і старалася рушити ворога на себе. Вирішне значення в бою мали тяжко збройні частини. На відкритому полі військо боронилося часом з-поза табору, сформованого з возів. Переможець на знак перемоги якийсь час залишався на *полчищі* (побоевищі). Воєнні бранці звалися *колодники*, воєнна здобич – *полон*. Города ставили на недоступних горбах або серед багнів. Гóрод складався із внутр[ішньої] частини (високий город або дітинець) і зовн[ішньої] частини (окольний гóрод). План княжого городу був звич[айно] неправильний, укріплення йшло відповідно до терену, а з легше доступного боку сипали вали, у 2 3 і більше рядах. Стіни гóроду складалися з дерев'яних *городень* (зрубів), наповнених землею; в кількох місцях були дерев'яні вежі. Більші города (пр., Київ) були муровані. До гóроду вели оборонні ворота, часом зі зводним мостом; в околиці гóроду були другорядні укріплення, муровані вежі й ін. Зброя звалася заг[ально] *оружся*. Зачіпна зброя була: різні списи, як копіє, сулиця, рогатиця, рогатина; меч і шабля; топір, топірець, сокира, ніж; лук зі стрілами, які переховували в тулі; рожанець (рід лука); праща. Охоронна зброя; броня, шолом, прилбця, щит. До облоги вживали “сосуди ратні” (воєнні машини): таран, порок, праща, лук самострільний. Звич[айний] одяг тяжкозбройного вояка XI–XII в. був короткий каптан, що сягав вище колін, на ньому на грудях і раменах панцир, перепоясаний поясом; на голові – гостро закінчений шолом із заслоною на шию; на лівій руці щит, угорі ширший, удолині вужчий, вигнутий, сягав від шиї по коліна; у правій руці – довге копіє. Старшина (князь) мав теж каптан і панцир, але на раменах мав плащ без рукавів, зіпнятий на правому плечі, а на голові шапку, обшиту кожушком. Прапорець кінноти мав полотно в формі довгого вузького трикутника, осаджене на довгому дрючку; на кінці дрючка був жмут кінського волосіння й півмісяць або вістря списа. Гал[цько]-волинський вояк XIV в. мав шолом гостро закінчений, але нижчий; щит менший, трикутний; полотно прапора чотирикутне, поділене на три частини.

Часи під Литвою й Польщею. У Вел[икому] Лит[овському] князівстві військ[ова] служба була сполучена з земельною власністю; хто не повнив служби, трапив землю. Магнати або хоруговні пани висилали свої відділи під хоругвою свого роду, бояри й нижчі роди служили в повітових хоругвах. Військо Лит[овського] вел[икого] князівства розвивалося то під впливом нім[ецького] ордену (тут вагу мала кіннота, тяжка та легка), то пізніш під поль[ським] впливом. У Польщі гол[овне] значення мала лицарська кіннота; важка або копійники, що мали повну зброю й важкі копії, атакою розтросувала ворога; легка або стрільці в легких панцирях і з кушами (уліпшені луки) розпочинала бій і переслідувала ворога в утечі. Коло 1500 р. постала гусарія, кіннота в легких панцирях, але з копіями; пізніше гусари носили крила на раменах. У пол[овині] XVI в. легка кіннота дістала назву

козаків або панцирних – у панцирях, із луками, рушницями та шаблями. З кін[ця] XVI в. появилися в Польщі нім[ецькі] райтари – в панцирях, із рушницями й шаблею. В пол[овині] XVII в. прийнялася кіннота волоська, легко озброєна – з луками, пістолетами й шаблями, та татарська – з луками.

Піхота в Польщі мала спершу другорядне значення, до неї йшла бідніша шляхта й наймані вояки; головна її зброя були спершу куші й мечі, пізніше рушниці й шаблі. 1578 р. повсталася селянська піхота, т. зв. вибранці (також ланова піхота); королівські села з 20 ланів давали по піхотинцеві з рушницею й шаблею. 1580 р. утворено угор[ську] піхоту з рушницями і списами, та німецьку або чужоземну піхоту, озброєну в мушкети й піки. 1627 р. заведено на швед[ський], зразок драго-нію з мушкетами й піками, на конях для переїзду. У всіх цих формаціях служило також укр[аїнське] населення.

Стрільний порох увійшов у вжиток на Україні з кінцем XIV в.: 1394 р. привезено до Львова перші пушки, 1468 р. заснували тут першу людвисарню (відливню пушок). Назви пушок із XV в.: тарасниця, фоглер, гуфниця, бомбарда, шрубниця, харчівниця; з XVI в.: діло, серпентина, сокіл, фальконет; з XVII в.: колобри-на, петрієра, картавна, октава, регіментова або полкова пушка. Назви рушниць: у XVI в. – пицаль, ручниця або рушниця, гаківниця; в XVII в. – самопал, мушкет, у XVIII в. – флінта.

Замки до XV в. були переважно дерев'яні; пізніш, під впливом Заходу, почали ставити й муровані. Замкові укріплення мали найчастіше план чотирикутника, склалися з мурів і веж або башт, спершу круглих (Львів, Кам'янець), пізніше п'ятикутних або шестикутних; у XVII в. деякі замки укріплено бастіонами й ін. засобами тодішнього фортифікаційного мистецтва.

Козаччина до 1648 р. Осередком коз[ацького] війська була Січ; укріплена валами й частоколом, із майданом посередині для нарад, із куренями довкола, де жили козаки. В Січі (або на коші) перебувала частина війська під кошовим отаманом; решта – на засідках проти татар, у зимовиках і на волості, тобто в густіше заселеній смузі. Лит[овська] й пізніше поль[ська] влада старалася притягнути козаків до держ[авної] служби, але перші спроби (1524, 1533, 1541) були безуспішні; щойно 1568 р. затягнуто 300 козаків; 1578 р. з доручення Стефана Баторія утворено полк із 500 людей, що дістали “вольностями”: власний суд, звільнення від податків, право на спадщину, військ[овий] шпиталь у Терехтемирові, плату чвертьрічно й сукно на одяг; їх списано в реєстер; де був початок коз[ацького] реєстрового війська, що мало від 3 000 до 60 000 людей. Реєстрові (інша назва – городові) козаки мали однаковий одяг і зброю та відбували вправи, були зразком для інших коз[ацьких] частин; та більшість козаків була поза реєстром.

Коз[ацьке] військо ділилося на полки, сотні і десятки. Полки мали осідок по містах: Біла Церква, Канів, Корсунь, Миргород, Переяслав, Черкаси, Чигирин; полк мав спершу 500 людей, пізніше 1000, в реєстровім 2–3000. Гол[овна] зброя козаків були рушниці або мушкети й шаблі; козаки в поході мали коні, але до бою “спішувалися”, копали окопи і з-поза них острілювали ворога; тим то до повного озброєння належала ще лопата, сокира, коса і шнури; гірше озброєні мали луки та списи. Кінні коз[ацькі] частини в бою були слабші. Під час нападу ворога, деколи

в поході коз[ацьке] військо замикалося з чотирьох боків табором, що складався з обозових возів, і з-поза них острілювало ворога.

Старшина козацька в ці часи: гетьман, або старший, осавули (з завданням поручників і ад'ютантів), писар (вів письма й рахунки війська), обозний, судді, полковники, сотники й отамани (десятники). Козацьку гармату (артилерію) рахували на 30 польових пушок, які походили зі здобичі на турках, поляках і ін., або з дарунків, пр[иміром], цісаря. При війську була музика, а саме довбуші, труба-чі та сурмачі.

Від пол[овини] XVI в. витворилася коз[ацька] фльота. Коз[ацькі] човни (чайки) були на 20 м завдовжки, 3–4 м завширшки, 2¹/₂ м завглибшки; основа – з липового або вербового пня, на яку набивали дошки; на човнах – щогли з вітрилами та дві керми, число гребців 20–30, залоги 50–70 людей, легких пушок 4–6; швидкість доходила до 15 км на год. Перша звістка про коз[ацькі] човни з 1492 р. (напад на тат. корабель під Тягинею); з поч. XVI в. починаються коз[ацькі] походи на Чорне море, і вже 1510 р. кримський хан наказав перетягнути через Дніпро ланцюг, щоб не пускати коз[ацьких] човнів униз; козаки нападають тур[ецькі] побережні міста: Очаків (1545), Козлів (1587), Килія (1602, 1606), Царгород (1615), Варна (1606), Білгород (1606), Кафа (1614), навіть малоаз[ійські] Синоп та Трапезунт (1615) – або гирло Дунаю (1609, 1613). Човнів бувало від 16 (1509), 32 (1545), 50 (1548) до 80 (1615). Наслідком поль[сько]-тур[ецької] умови 1619 р. половину човнів спалено. Розквіт укр. морських походів припадає на рр. після 1620: Варна (1620), Царгород (1620 і тричі 1624), малоаз[ійське] побережжя 1625; число чайок доходить від 140 (1627), 150 (1620, 1624), до 300–400 (1625), але ж 1625 поль[ський] уряд, боячися війни з Туреччиною, велів спалити частину човнів та, щоб не допускати козаків на Чорне море, вибудував Кодак (1635), перевів кількисот козаків на Балтійське море на боротьбу зі шведами на човнах. Після 1638 самостійні укр[аїнські] походи на Чорне море припиняються, укр[аїнські] козаки беруть тільки ще участь у походах донців.

Військ[овими] клейнодами звали гетьманську булаву, бунчук, труби, бубни, печать і також артилерію; клейноди переховували в Терехтемирові або на Січі; на коз[ацькій] печатці був зображений козак із шаблею й рушницею; прапори були різних кольорів, із різними знаками, часто поль[ськими], австр[ійськими] і ін.

Гетьманщина й Запорозжя 1648–1782. За Хмельниччини коз[ацьке] військо збільшилося до 300 000 людей, більшість їх були слабо озброєні народні сили, характер регулярного війська мали тільки реєстрові козаки, яких було 12.000–60.000, мали вони тоді теж свої “вольности”: право до землі й урядів, зменшені податки, плата; зате мали обов'язок ходити в воєнні походи кінно з власною повною зброєю. Пізніше реєстрових козаків звали *виборними*, а тих, що причинялися до їх уряду – *підпомічниками*. За Б. Хмельницького було 34 городових полків, у 2 пол[овині] XVIII в. було їх тільки 10 (у Гетьманщині). Згодом осілі реєстрові козаки стали важчі до війни, та з політ[ичних] і партійних причин не все можна було покластися на всі полки; тим то деякі гетьмани почали були творити наймане військо, залежне від них самих. У Б. Хмельницького служили татари як легка кіннота й гетьманська сторожа; Хмельницький пробував наймати й німецькі компанії. Виговський задумував у Гадяцькій умові утворити 10.000 зтяжного війська; в нього служили

серби, волохи, поляки, німецькі райтари; в переговорах зі шведами він домагався інструкторів і інженерів. Дорошенко зорганізував на тур[ецький] лад піхоту – *серденята*; Многогрішний 1668 утворив окремих реєстровий полк із 1000 людей для публичної безпеки – *компанійців*. У коногіпському договорі 1672 р. скасовано відділи серденят і компанійців, але 1687 р. знову рішено зорганізувати охотницькі кінні й піхотні полки. За Мазепи було 5 полків піших сердюків і 5 полків кінних компанійців по 600–1000 людей. 1728 р. число компанійців обмежено до 3 полків по 500 людей. За Самойловича повстала організація *бунчукових товаришів* із синів старшини, рід почесної гвардії при гетьмані; під кінець Гетьманщини особу гетьмана охороняла т.зв. *команда* з надвірної корогви. При ген[еральній] канцелярії й ін. установах сторожу мала піхотна *жолдатська рота*.

Тодішня козацька зброя була така сама, як давніше: мушкет і шабля; кіннота вживала списів і пистоль; додатковою зброєю були – келепи, кинджали, луки й ін. Вигляд зброї в різних часах змінювався. Одноцільний коз[ацький] одяг прийнявся вперше, мабуть, у реєстровому війську, що діставало на нього сукно; нерестрові козаки носили одяг різного вигляду й форми. В 1640-х рр. козак мав довгий каптан нижче колін, біля шиї викрошений, застібнутий густо гудзиками на грудях, підперезаний м'яким поясом, до якого була причеплена з лівого боку шабля; шапка була зі звисним трохи дном, обшита кожушком. Рушницю носили сперту на лівій долоні і плечі. У XVIII в. козаки носили жупани з поясами, на них кунтуші (гл. таблиця: Укр. убрання). 1763 р. Розумовський установив для виборних козаків такий одяг: темносиній суконний жупан із червоними вилогами, підперезаний червоним поясом, під ним білий півжупанок і білі штани; шапка з чорною смушевою околицею й низьким дном, у кожному полку ін[шого] кольору, плащ синій.

Коз[ацьке] військо славилось головню як піхота; кіннота витворилася пізніше, але мала значіння другорядне. У XVIII в. пробували завести в війську правильну муштру. Польова артилерія за Хмельницького доходила до 100 пушок, пізніше була менша. Місцем її постною спершу був Переяслав, опісля Лохвиця, Ромен, Батурин.

Фльота за Хмельниччини, через союз із Кримом, спинилася в розвитку, а то й підупала. З відновою боротьби з татарами й турками почалася її віднова за Брюховецького та Самойловича. Мазепа допоміг 1696–97 запорожцям збудувати 70 морських човнів, що з ними козаки ходили на побережжя Криму.

Уряди в коз[ацькім] війську були такі: гетьман, генеральна старшина (ген[еральний] обозний, 2 судді, писар, 2 осавули, підскарбій від 1729, хоружий, бунчужний), полкова старшина (полковник, обозний, суддя, писар, осавул, хоружий), сотенна старшина (сотник, писар, осавул, хоружий, отамани); у компанійських полках сотник звався теж ротмістром, у жолдатській роті капітаном. При ген[еральній] артилерії були: осавул, хоружий, писар і отаман; ті самі уряди при полк, артилерії. У ген[еральнім] суді писар, у ген[еральній] військовій канцелярії старший канцелярист або регент і канцеляристи.

Окрему військ[ову] організацію мало *Запорожжя*. Його територія або “вольности Запорозького війська” в 2. пол[овині] XVIII в. поділялися на 8 паланок (гл. мапа “Запорозькі вольности”, том II, стор. 30). Число війська на Січі в XVIII в. рахували на 10–15 000. Запорожці ділилися на 38 куренів. Січова старшина була:

кошовий отаман, військ[овий] суддя, осавул, писар, курінні отамани; в паланках старшина: полковник, осавул, писар, підосавулій і підписарій.

Вже в 1 пол[овині] XVIII в. запорожці своєї фльоти не мали. Коз[ацьке] військо не Гетьманщині скасовано 1784 р.

Галицькі війська, організації 1848–49 рр. Р[оку] 1848 під час т. зв. “весни народів” постали в Галичині три укр[аїнські] військ[ові] формації: 1) “Народна гвардія” – дозволена в цілій Австрії для оборони конституційного ладу: в Галичині захопили цю організацію у свої руки поляки, тільки в деяких містах (Яворів, Бережани) були укр[аїнські] нар[одні] Гвардії; 2) “Народна самооборона” – зорганізована австр[ійським] урядом проти мад[ярського] повстання, обіймала гірські округи: Сянік, Самбір, Стрий, Станіславів, Коломия; до війська належали всі чоловіки в віці 20–50 рр., кожне село мало команданта, над округою старшував надкомандант; нижча старшина була: сотники, п'ятдесятники, десятники; в станіславівській окрузі в “Нар[одній] обороні” було зорганізованих понад 17 000 людей; 3) “Батальйон руських гірських стрільців” мав таку саму мету, як “Нар[одна] самооборона”, але був зорганізований по-військовому; мундуром полку був червоний кабат із прямим коміром і синіми “рогальками” на раменах та золотими гудзиками; штани сині з золотими спусками, пояс ремінний; замість плаща – сірак, на голові гуцульська крисаня з перами; батальйон числив 1410 чоловіка.

Література: Грушевський М. Южнорусс. господарські замки, Київ, 1890; Яворницький Д. Історія запорожських козаковъ, I–III. Спб., 1892, 1895, 1896; Грушевський М. Історія України-Руси, I–VIII. Львів–Київ, 1898–1931; Кривецький Ів. Оборонна організація руських селян 1818–49, Львів, 1905; До історії організування нац[іональних] гвардій 1848. р., Львів, 1906; Руська самооборона 1848–49, Львів, 1912; Історія русской арміи и флота, Москва, 1912; Крип'якевич Ів. Серби в укр[аїнським] війську [Записки НТШ, 129], Львів, 1920; Сіцинський Ю. Оборонні замки зах[ідного] Поділля, Київ, 1928; Крип'якевич Ів. Студії над державою Б. Хмельницького [Записки НТШ, 151], Львів, 1931; З історії укр[аїнської] фльоти [Літопис Червоної Калини, XII], Львів, 1931: Укр[аїнське] військо у кн[язі] часи [там-таки IX–XII], Львів, 1932.

Українська Загальна Енциклопедія. Т. 3. – Львів; Станіславів; Коломия, 1935. – С. 361–363, 429–430, 641–644, 753–760.

ВІЙСЬКОВИЙ ОДЯГ І.

1, 2. Князі дружинники XI – XII, в. 3. Ляхи XV – XVI, в. 4. Османливи XVII, в. 5, 6. Козаки XVIII, в. 7. Військові козаки XVIII, в. 8. Колчаківський козацтво XVIII, в. 9. Колчаківський козацтво XVIII, в. 10. Військові козаки XVIII – XIX, в. 11, 12, 13. Запорозькі XVIII, в. 14. Чернігівський козацтво, початок XIX, в. 15. Військові козаки XIX, в.